Het meertalige bos (2)

Een briefwisseling

CHRISTIANE KUBY, DÉSIRÉE SCHYNS,
EVA WISSENBURG EN ELIES SMEYERS

Amsterdam, 19 maart 2024

Lieve Désirée, Elies en Eva,

Allereerst wil ik jullie bedanken voor de brieven die jullie hebben gepubliceerd in *Filter* 30:4 over het meertalige bos van Hélène Cixous en Cécile Wajsbrot. Wat een mer à boire, wat een rijkdom! Het is of er op elke bladzijde nieuwe ramen opengaan, de ruimte in, maar vooral de diepte van de geschiedenis in, zoals die ligt opgeslagen in de taal. Hun taal, of talen. Zoals Cixous het zegt: te zijn opgegroeid in meer dan één taal, in haar geval Frans en Duits, 'mon enfance à doublelangue', betekent voor haar dat de ene taal overgaat in de andere, en in het spel met die twee talen ervaart zij als kind 'de oerscène' van het feit dat je niet één individu bent maar twee, dat de ander altijd bij je is, dat je niet zit opgesloten in die 'cel van het eigene, van het nationale', maar naar believen over de oevers kan treden. Ze ontdekt 'le délice de s'étranger sans peine'. Bij gebrek aan een Nederlandse vertaling pak ik de Duitse van Esther von der Osten erbij. Zij vertaalt die

zin zo: 'Wonne, sich mühelos zu fremden.' Het werkwoord 'fremden' bestaat in het Duits net zomin als het Franse 's'étranger', maar past hier wonderbaarlijk goed. Moet je om Cixous te vertalen dus nieuwe woorden bedenken? En als dat niet lukt en je wilt per se de betekenis(sen) van het Frans redden, moet je dan iets explicieter vertalen, zoals Von der Osten elders doet? Als Cixous haar 102-jarige moeder helpt om Duitse woorden uit de vergetelheid te redden, schrijft ze: 'Nous luttons à deux langues maintenant, pour *retenir* l'allemand dans la chambre du cœur' (p. 29). Voor 'retenir' zie ik in het Duits twee werkwoorden: 'behalten'= behouden, en 'aufhalten'= (het vertrek) tegenhouden: 'Wir kämpfen jetzt in zwei Sprachen, um das Deutsche in der Kammer des Herzens *zu behalten*, es *aufzuhalten*.'

Nog even over die vertaling. Op pagina 41 van de brontekst lees je: 'Je pressens la brutalité sourde de la langue coupée', een krachtige, korte zin. In het Duits worden het er twee, waarin ook nog eens het werkwoord 'pressentir' in tweeën wordt gesplitst en waarin de dubbele betekenis van het woord 'langue' wordt geëxpliciteerd: 'Ich *ahne*, *fühle* schon die dumpfe Grausamkeit einer abgeschnittenen Zunge. Von der Sprache abgeschnitten zu sein.' Wat vinden jullie van deze methode, vraag ik me af, en hoe ben jij, Désirée, omgegaan met de dubbele betekenissen van woorden bij het vertalen van *Gare d'Osnabrück à Jérusalem*?

Ineens moet ik denken aan *Die gerettete Zunge*, de titel van het eerste deel van de autobiografie van Elias Canetti (1905-1994), die andere meertalige schrijver. Hij verhuisde als kind na de vroege dood van zijn vader in 1913 met moeder en broertjes van Russe in het huidige Bulgarije naar Wenen, vervolgens in 1916 – vanwege het oorlogspatriottisme in Oostenrijk – naar het neutrale Zwitserland, waar hij uiteindelijk pas op zijn twaalfde (!) Duits leerde, de taal die hij voortaan als zijn 'eigentliche Heimat' beschouwde, zoals blijkt uit deze aantekening uit 1944: 'Die

Sprache meines Geistes wird die deutsche bleiben' (*Die Provinz des Menschen*). Valt hier niet een zekere verwantschap met de ervaring van Cixous te bespeuren, mutatis mutandis?

De vragen van Wajsbrot of het werkwoord 'revenir' niet vaak 'terugkeert' in Cixous' werk – 'Les mots allemands, disiez-vous ..., ils me semblent toujours revenir, être des mots retrouvés, sauvés' – en of haar geliefde schrijvers niet eigenlijk 'spoken' zijn, 'des revenants', wier gezelschap Cixous nodig heeft om te kunnen schrijven (p. 52), die vragen beantwoordt Cixous uiteindelijk met nee. Want anders dan geliefde mensen die je hebt zien 'gaan', zijn de schrijvers nooit weggeweest, dus hoefden ze ook niet terug te keren. Je kunt ze niet verliezen, het zijn 'des vivants permanents', het zijn wezens die je vaker opzoeken, je vaker schrijven en bellen dan je eigen kinderen (wat kan ze geestig zijn, die Cixous!), want ze zijn bewoners en gasten van 'le pays des pays, le pays littérature'. Ze wonen er en verwachten haar. 'Co-vivants et dé-mourants.' In het Duits: 'Mit-Lebende und Ent-Sterbende.' Neologismen die de verbeelding op gang brengen. Composita die op deze manier niet voorkomen. Maar begrepen kunnen worden.

Het is waar wat je zegt, Désirée, het gesprek tussen Cixous en Wajsbrot lijkt meer op een interview dan op een echte correspondentie, op korte vragen van Cécile volgen uitgebreide antwoorden van Hélène. En toch vraag ik me af: evolueert de verhouding tussen die twee niet in de loop van het gesprek? Wat in het begin vooral een eerbiedige relatie lijkt, misschien op grond van het leeftijdsverschil, maar zeker ook vanwege de beroemdheid van Cixous, gaat toch steeds meer lijken op een echte – gelijkwaardige – vriendschap? Cixous wordt naarmate het gesprek vordert steeds dankbaarder voor de vragen die Wajsbrot stelt. De empathie van Wajsbrot opent verborgen en

duistere ruimtes in haar (Cixous') geheugen. Cixous' antwoorden worden steeds persoonlijker en kwetsbaarder, en tegelijk is het of Wajsbrot zelf zich ook steeds meer durft bloot te geven. Op een gegeven moment reageert Wajsbrot op de 'Wortwitz' uit de 'Duitse' kindertijd van Cixous: 'Mähn Äbte Heu?',* en merkt op dat die haar niet bekend is, want ja, ze heeft het Duits niet als kind, maar pas op veel latere leeftijd geleerd, net zoals ze ook het Frans, haar op school geleerde 'moedertaal', niet als haar 'langue affective' ervaart. Het Jiddisch daarentegen, de taal die ze *niet* spreekt, maar die ze associeert met haar geliefde grootmoeder, met haar liedjes (net als Cixous!), de namen en de smaak van de gerechten die ze klaarmaakte... dat Jiddisch lijkt nog het meest op haar eigen 'langue affective'. Welke rol speelt het Frans voor jou, en welke taal ervaar jij als het dichtstbij, lijkt Wajsbrot hiermee te vragen. En weer geeft Cixous op haar prachtige, speelse manier een antwoord dat nieuwe mogelijkheden in zich draagt: 'Ai-je une langue affective, comme vous dites, une langue qui me parle et que je ne parle pas? Je ne sais pas bien – je crois que cette langue affectante, pour moi c'est – la langue.' En hups, daar gaat ze weer, die *langue* met de dubbele betekenis van taal en tong, waardoor de omgang met taal, met haar drie talen Duits, Frans, Engels, tot een erotisch, zintuigelijk genot wordt! Voor Cixous is het het ritme dat telt, de klank, de muziek, het sensuele. En hoe verhoud je je daar als vertaler toe?

Esther von der Osten die 'goûter' (het gaat over het genieten van een tekst) al eerder vertaalde met 'sich auf der Zunge zergehen lassen' (p. 34), kiest hier niet voor 'Zunge' maar voor 'Sprache': 'Ich empfinde äußerste Genüsse mit den drei

* Mijn vader, die oude talen had gestudeerd, declameerde dit versje graag om de klank van het Oudgrieks te demonstreren, *ménebtehói*, zo klonk het in de oren van ons kinderen, ook al konden we tegelijk horen dat het ging over 'abten' (meervoud van abt), in het Duits: 'Äbte' die zogenaamd hooi maaien.

Sprachen, die ich mit meiner Sprache abschlecken und erkunden kann' (p. 65). Je zou hier eerder 'tong' verwachten, want wie likt er nou met zijn of haar taal? Maar de dubbele betekenis van 'langue' is, zoals gezegd, in het Duits (en in het Nederlands) gewoon niet met één enkel woord weer te geven, en de keuze die Von der Osten maakt, is om bij 'Sprache' het werkwoord 'abschlecken' te plaatsen. In het Frans staat er 'les trois langues que je peux lécher et étudier avec ma langue' (p. 66). 'Lécher' zou je ook gewoon kunnen vertalen met 'lecken' (likken), of 'ablecken' (aflikken). Dat was helemaal correct geweest. Door voor 'abschlecken' te kiezen, voegt de vertaalster iets toe. 'Abschlecken', zegt het woordenboek, is een 'Zuid-Duitse, Oostenrijkse' variant van 'ablecken', er zit gevoelswaarde in, meer genot bijvoorbeeld, als een toetje zo lekker is dat je liefst je bord zou aflikken, kies je het woord 'abschlecken'. 'Abschlecken' houdt ook genegenheid in, kinderen kunnen je wang 'abschlecken', honden ook. Dus wat er in de vertaling van die zin gebeurt, is dat 'langue' wel wordt vertaald met 'Sprache' maar dat er vervolgens een werkwoord wordt gebruikt dat heel erg verwijst naar de tong. Prachtig, niet?

Maar het genieten van de taal is bij Cixous natuurlijk niet zomaar een spelletje. Taal betekent voor haar altijd ook: vrijheid. 'Saute-frontière', over de grens springen, in het Duits ook als zelfstandig naamwoord vertaald: 'Grenz-Überspringerin'. Dat springen is tevens een gevaarlijke onderneming, want taal is het 'transportmiddel' de diepte in: 'Les mots, je les remonte jusqu'à la racine.' Woorden zijn voor Cixous jong en tegelijk oeroud, ze vraagt altijd naar hun herkomst. En die herkomst leidt dan weer tot een politieke uitspraak (want apolitiek is taal bij haar nooit): 'Si seulement ces malheureux Français obtusément nationalistes comprenaient qu'ils ne prononcent pas une phrase qui ne soit pas de poly-origine, qu'il y a de l'arabe sur leur langue!' (p. 68). Je zou zo'n zin graag in het Nederlands aan Wilders willen stu-

ren, of in het Duits aan de leiders van de Alternative Liste, want ook zij weten niet 'dass ihnen Arabisch auf der Zunge liegt'!! Deze keer wel op de tong dus. Wat een ruim denken over taal waarbij geschiedenis en politiek niet worden buitengesloten.

In jouw laatste brief, lieve Eva, stel je de vraag welke rol stations spelen voor zowel Wajsbrot als Cixous, en welke rol de beweging tussen plaatsen en 'dus ook tussen gedachten en talen'. Dat is een boeiend onderwerp waar we hopelijk nog eens uitgebreider op in kunnen gaan. Zoals jullie weten pendelt Wajsbrot al jaren tussen Parijs en Berlijn en is ze onder de indruk van de manier waarop Duitsland met zijn naziverleden omgaat. Daar plaatst ze tegenover wat haar tegen de borst stuit in Frankrijk, onder meer de manier waarop de Franse overheid decennialang wegkeek van de rol die zij heeft gespeeld bij de vernietiging van de Franse (en uit andere landen gevluchte) joden. Ter illustratie beschrijft Wajsbrot de gedenktekens, bijvoorbeeld de gedenkplaat op het Parijse Gare de l'Est, waaruit blijkt – ook uit de woordkeuze! – hoe eenzijdig er herdacht werd en wordt. Omdat zij zelf van na de oorlog is (*1954), kent ze de verhalen over de deportatie van en moord op haar familieleden, maar die verhalen kloppen niet met het 'collectieve verhaal' in haar Franse omgeving. Wajsbrot bekent 'een afgrond' tussen die twee verhalen te hebben ervaren die haar vele jaren dwong om haar toevlucht te nemen tot zwijgen. Is dat, vraagt ze zich nu af, misschien de reden dat ze uiteindelijk is gaan schrijven? Om die afgrond te overbruggen? En is dat legitiem, voegt ze eraan toe, terwijl ze zelf toch niks heeft meegemaakt? Vanaf dat moment verandert het interview met Cixous definitief in een gelijkwaardige dialoog.

Hier laat ik het bij, lieve collegae,

Een hartelijke groet van
Christiane

Gent, 26 maart 2024

Lieve Christiane, Eva en Elies,

Veel dank Christiane dat je de briefwisseling naar aanleiding van *Une autobiographie allemande* nieuw leven inblaast. Je blaast woorden van Wajsbrot en Cixous letterlijk voor ons tot leven, al lezend, nadenkend, vergelijkend (de Duitse vertaling met het Franse origineel), kom je tot uitspraken die aan het denken zetten. Graag wil ik ingaan op een aantal punten die je aansnijdt, beter gezegd, laat stromen.

Door te zijn opgegroeid in meer dan één taal (Frans en Duits) is Cixous in staat naar 'believen over de oevers [te] treden', schrijf je. Ik vind dit om verschillende redenen prachtig verwoord. In de eerste plaats omdat je vertalen ook kunt zien (en dat is al vaak gebeurd) als een handeling waarbij iets van de ene oever naar de andere wordt getild (het 'trans' uit het Latijnse woord *traducere*). Over iets heen tillen (over het water van de rivier de Lethe, ervoor zorgen dat er niets in het water valt, want dan wordt het vergeten, niets onderweg verliezen dus), *over* de oevers treden. Aan de andere kant speel je ook met de uitdrukking 'buiten haar oevers treden', een rivier die buiten haar bedding treedt. Allerlei bewegingen spelen in de door jou opgeroepen meertaligheid van Cixous mee, waarbij de belangrijkste woorden 'volheid' en 'veelheid' lijken te zijn; door meertaligheid ontstaat er een 'te buiten gaan', buiten de norm, buiten de grenzen, buiten de verwachtingen.

Cixous getuigt in haar schrijven sterk van die volheid en grenzeloosheid, haar *écriture* loopt over, er zijn zo veel betekenissen en associaties mogelijk, haar schrijven zet aan tot verder denken, voorbij iets denken, dieper denken en tot 'terugschrijven', om naar Jacq Vogelaar te verwijzen, die in zijn gelijknamige essay-

bundel uit 1987 overigens schrijft over Kafka, een van de lievelingsauteurs van Cixous.

'Het werkwoord "fremden" bestaat in het Duits net zomin als het Franse "s'étranger"', schrijf je en je vraagt je af of je om Cixous te vertalen nieuwe woorden moet bedenken. De voorbeelden van expliciteringen in Esther von der Ostens vertaling laten mooi zien hoe precies jullie allebei lezen en hoe je met vertaalproblemen kunt omgaan. De vondst van 'abschlecken' is inderdaad prachtig. Ik ben in mijn vertaling van *Gare d'Osnabrück à Jérusalem* eerder terughoudend geweest (altijd bang om te gekunsteld over te komen), maar heb hier en daar wel nieuwe woorden binnengesmokkeld om recht te doen aan Cixous' eigenzinnige manier van verwoorden en analyseren, zoals 'ontverenigging' en 'desontjoding'.

In het voorbeeld dat je geeft staat ook 'sans peine', dat is inderdaad 'moeiteloos', maar natuurlijk geen onschuldig woord bij Cixous omdat *peine* ook verdriet, kommer en smart kan betekenen. Hier heeft Von der Osten ervoor gekozen 'sans peine' idiomatisch te vertalen. Je kunt inderdaad niet alles honoreren, niet alle betekenissen mee laten resoneren. Cixous creëert 'betekeniskettingen' met letterlijke citaten, of parafrases uit haar ware vaderland, 'le pays littérature', met polyseme woorden, fremdkörper uit andere talen (Engels, Spaans, Duits, Jiddisch).

In mijn 'Vertalersaantekening' bij *Station Osnabrück naar Jeruzalem* schrijf ik: 'Een voorbeeld van een "betekenisketting" is het veelvuldig voorkomende Franse werkwoord *arriver*. Dat verwijst niet alleen naar "aankomen", "arriveren", maar ook naar Riva (een stad aan het Gardameer in *De jager Gracchus* van Kafka), en *rive* ("oever"), dat weer verwijst naar het Franse woord *dériver*, "afdwalen", dat op zijn beurt verwijst naar Odysseus die stuurloos op zee ronddobberde, naar het dwalen van de auteur die niet en toch wel naar Osnabrück wil gaan, naar

dwalende familieleden die gedwongen in ballingschap gingen om aan de naziterreur te ontkomen. Al deze zaken zijn niet expliciet in een vertaling weer te geven, maar om recht te doen aan de woordkeuze van de schrijfster heb ik *arriver* soms vertaald met "arriveren", hoewel een Nederlandstalige lezer in dat woord niet meteen het woord *rive*, "oever", herkent.'

Toen ik met het boek bezig was, waren inderdaad klank, ritme en muzikaliteit van het grootste belang. Nog liever offerde ik een connotatie op, dan dat ik het zinsritme zou doorbreken. Ik wilde dat het 'leespubliek'* niet zou afhaken, maar juist meegesleept zou worden in Cixous' stromende taal.

Tot slot citeer je Cixous' uitspraak dat woorden altijd een meervoudige oorsprong hebben ('poly-origine'). Niets is helemaal zuiver, maar altijd vermengd. De schrijfster kiest doelbewust haar 'poly-originaire' woorden om juist die meervoudig- en meerduidigheid tot uiting te brengen (zoals je zegt koppelt ze die vermenging aan antinationalistische en antiracistische politieke stellingnames) en ook dat is moeilijk om allemaal van die ene oever naar die andere te tillen. Die vermenging doet me ook denken aan een uitspraak van Michail Bachtin die stelt dat woorden op allerlei plekken hebben vertoefd: 'Het woord vergeet niet waar het geweest is.' Al die oudere, vroegere betekenissen zitten in het woord vervat, alsof er telkens betekenissen aanslibben. Woorden bergen geschiedenis in zich. En zo kom ik uit bij Cees Nooteboom, die zijn hoofdpersonage in het begin van *Allerzielen* laat reflecteren op de lettergreep 'nis' uit geschiedenis: 'Nis, een raar kort woord, niet gemeen en bits zoals sommige andere korte woorden, eerder geruststellend. Iets waar je je in kon opbergen, of waar je iets verborgens in

* Deze tip voor inclusief schrijven ontleen ik aan Von der Ostens artikel 'Vertaling als dialoog' in *Filter* 26:4, 2019, met dank aan Eva.

aantrof.' Dit spel met 'nis' dat even uit de geschiedenis wordt getild om een eigen leven te leiden, valt in het Frans (bijvoorbeeld) alleen maar met behulp van explicitering over te dragen. Vertalen is inderdaad 'werken aan verschil', zoals Von der Osten in het eerdergenoemde *Filter*-artikel stelt.

Liefs voor jullie alle drie,
Désirée

Arnhem, 29 maart 2024

Lieve drie,

Bedankt, Christiane, dat je de briefwisseling hebt opgepakt. Jouw brief en Désirées antwoord riepen bij mij ineens de vraag op of Cixous zelf ook beroepsmatig heeft vertaald, zoals Wajsbrot dat doet. De manier waarop Cixous woorden uitpluist, ontmantelt (deconstrueert, ja, ik weet het, maar ik zoek naar een woord dat een sterker beeld oproept) doet me namelijk heel erg aan het vertaalproces denken, of liever gezegd aan een van de eerste stappen van dat proces. Als je nog bezig bent alle betekenislagen te ontwarren, bloot te leggen. Zoals Cixous elke laag afzonderlijk probeert te zien, op zich in laat werken, soms onverwachts nog een nieuwe ontdekt, die volheid en veelheid – het is een fase in het vertaalproces waar ik graag in vertoef. Als alles wat je ontdekt nog meezingt, soms bedwelmend vrolijk, soms op het duizelingwekkende af. Je weet dat je door moet en dat je alle afzonderlijke bouwstenen niet meer precíes op dezelfde manier in elkaar zult kunnen zetten. Je weet ook dat het nieuwe bouwwerk net zo goed charme en waarde heeft, dat het iets kan laten zien over het verschil wat eerder nog niet zichtbaar

was. Je weet dat een vertaling weer nieuwe verbanden aangaat en haar eigen leven gaat leiden, maar toch zou ik vaak langer in die ontmantelingsfase willen blijven hangen dan de deadline toelaat. Een manier om dat te doen is door over een vertaling in wording te praten, vertaalproblemen in een gesprek om en om en om te draaien. En ook dat lijkt op wat Cixous doet: het is alsof ze in gesprek gaat met de taal. En op haar manier doet Wajsbrot dat ook, al zit het bij haar misschien meer vervat in het al schrijvende zoeken naar de juiste woorden. Misschien dat de behoefte om daar dan weer met elkaar over in gesprek te gaan daarom als vanzelf opkomt – en dat wij daarom op onze beurt de behoefte hadden dáárover in gesprek te gaan. Wellicht het 'terugschrijven' van Vogelaar waar Désirée het over heeft?

Kate Briggs probeert in *This Little Art* aan de hand van Roland Barthes op een vergelijkbare en toch andere manier te verklaren waar haar behoefte om te vertalen vandaan komt. 'Has it never happened, as you were reading a book,' laat ze Barthes in een vertaling van Richard Howard vragen, 'that you kept stopping as you read, not because you weren't interested, but because you were: because of a flow of ideas, stimuli, associations? In a word, haven't you ever happened *to read while looking up from your book*?' Barthes en ook Briggs spreken vervolgens over iets waarvoor Briggs de Engelse term 'lack' hanteert, want 'even in [the text's] plenitude, even as it is right now filling me up, there is, I feel, something missing'. En dat wat ontbreekt, zegt ze, 'is me: my action, my further activity'. 'In their irreducible, unalterable, necessary power' zijn de zinnen uitnodigend, stellen ze zich open, bouwen ze 'a stage for the collaboration – the audacious counteraction – of the active force that is me'.

Dat ontbreken van iets herken ik niet. Mijn eigen behoefte om mee te denken, mee te doen komt in ieder geval niet voort uit het gevoel dat er anders iets zou ontbreken, maar die be-

hoefte om terug te schrijven, in gesprek te gaan, met de taal, met de tekst en met mede-lezers van een tekst, is dat in wezen ook wat vertalen is of kan zijn?

Veel goeds voor jullie alle drie,
Eva

Luik, 3 juli 2024

Lieve alle drie,

Bij het lezen van jullie brieven overvalt me het gevoel dat Roland Barthes in de woorden van Richard Howard (of Howard in de woorden van Barthes) beschrijft: jullie gedachten en ideeën vormen een stimulans voor nieuwe associaties, gedachtesprongen en denkpaden die soms zozeer alle kanten opgaan dat ze misschien alleen nog voldoen aan de interne logica (of eerder chaos?) van mijn eigen persoonlijke denkwereld. Toch wil ik proberen enkele denksporen in hun organische samenhang op papier te zetten.

Over organische samenhang gesproken: ter voorbereiding van het schrijven van een intro bij het 'groene' *Filter*-nummer waarin ook deze correspondentie verschijnt, las ik zopas een artikel in *Lust en Gratie* uit de vroege jaren 1980 van Noor van Crevel over tuinieren, met als titel: 'Van vrouwen, tuinen en geheimen', waarin Van Crevel een verschil vaststelt tussen mannelijke en vrouwelijke vormen van tuinieren – wat voortspruit uit een dieperliggender, structureler verschil in denken en handelen. Volgens haar gaan mannen bij het aanleggen van een tuin vaak meer uit van een plan, denken ze vanuit van tevoren opgestelde grote lijnen, terwijl vrouwen eerder vertrekken vanuit het mate-

riaal, vanuit een concrete plant waarvoor een geschikt plekje moet worden gevonden. Op die manier ontstaan vrouwelijke tuinen volgens haar op een meer organische manier en nemen ze bijgevolg vaak een eerder organische vorm aan. Ook al is een binaire opsplitsing tussen mannelijke en vrouwelijke structuren in onze hedendaagse context tot op zekere hoogte achterhaald, toch lijkt deze organische, 'vrouwelijke' structuur ook aanwezig in Cixous' en Wajsbrots *lettres dans la forêt* en in ons 'meertalige *bos*'.

Ook blijken 'vrouwentuinen' uit Van Crevels beschrijving vaak nogal hybride te zijn: bestaande uit stekjes die van her en der komen en met 'liever 12 verschillende plantjes dan één fiere, brutale groep van één soort'. Ook dat idee van een vanzelfsprekende hybriditeit valt te koppelen aan de metafoor van het meertalige *bos* – waar nog meer dan in een *tuin* ruimte is voor wildgroei, voor soorten die er misschien niet hun oorsprong hebben, maar er wel kunnen aarden, voor zaadjes en kiemen die er zonder (bewuste) menselijke tussenkomst terechtkomen en bloeien. Ook talige hybriditeit ontstaat doorgaans zonder vooropgezet plan, doordat verschillende woorden met een uiteenlopende herkomst zich met elkaar vermengen omdat ze op een bepaald moment een vruchtbare combinatie vormen.

Een plek die ik zelf met talige hybriditeit, met meertaligheid, met een vermenging van Latijnse en Germaanse (en zovele andere) culturen associeer is Brussel. Het is een stad waar ik een haat-liefdeverhouding mee heb: in haar ideale vorm is het een prachtige smeltkroes van mensen, culturen, talen en geschiedenissen, waar architecturale parels en gedrochten elkaar afwisselen op een typisch Belgische manier, waar ruimte is voor een zekere tolerantie voor het vreemde en zelfs het absurde (in al zijn vormen). In haar eigenlijke vorm schiet ze echter vaak tekort en ademt ze soms een troosteloze grauwheid, is ze een plaats van

conflict, geweld, xenofobie en grote ongelijkheden. Heel wat conflicten in Brussel en bij uibreiding in België draai(d)en rond taal en spruiten voort uit een gebrek aan bewondering of respect voor de andere taal, groep of cultuur – met vaak absurde escalaties (zoals een taalgrens) en situaties tot gevolg.

Wajsbrots verwijzing naar de gedenkplaat voor de gedeporteerde joden in het Parijse Gare de l'Est en de manier waarop het taalgebruik impliciet een dieperliggende boodschap bevat – met name een gebrek aan verantwoordelijkheidsbesef – deed me denken aan de drietalige gedenkplaat die aan een Brusselse gevel hangt ter nagedachtenis van de uit Duitsland afkomstige, eveneens door de nazi's gedeporteerde en vermoorde joodse kunstenaar Felix Nussbaum. In zijn lezenswaardige kunstenaarsbiografie beschrijft Mark Schaevers hoe deze plaquettes aan de gevel van een huis hangen dat gebouwd is op de locatie waar ooit het huis stond dat Nussbaums laatste officiële woonplaats was. Op de plaquettes – 'één in het Duits, één in het Frans, één in een vreemde variant van het Nederlands' – staat in de semi-Nederlandse versie het volgende te lezen: '"Hier stond het huis waarin de schilder Felix Nussbaum met zijn vrouw Felka Platek leefde en werkte. Gedurende de nazi-tijt [sic] in Duitsland vond hij hier als jood; [sic] in het [sic] belgische [sic] ballingschap van oktober 1937 to [sic] juni 1944, toevlucht."' Dat zo'n gedenkplaat niet aan het oorspronkelijke huis hangt omdat het afgebroken is, impliceert wederom een eigenaardige, weinig bedachtzame omgang met de geschiedenis, op het respectloze af. Er verdwijnen (in België) tot op vandaag nog vaak gebouwen met een historische of architecturale waarde onder de sloophamer als gevolg van de onstilbare geldhonger van projectontwikkelaars, maar in het geval van Nussbaums laatste officiële woning had men de tastbare sporen aan een zwarte episode uit de Europese geschiedenis en de Belgische verantwoordelijkheid daarin misschien ook graag

uitgewist? Daarnaast illustreert de (on)taal van deze gedenkplaat treffend de eigenaardige verhoudingen tussen de verschillende officiële landstalen in België: het gaat hier niet om een of andere obscure taal waarvan met moeite moedertaalsprekers of vertalers gevonden kunnen worden, maar om een van de officiële landstalen die door het grootste aantal Belgen gesproken wordt. Een gebrekkige vertaling kan met andere woorden veel meer uitdrukken dan een tekortgeschoten taalgevoel.

Via Felix Nussbaum belandde ik zelf enkele maanden geleden in Osnabrück. Het is ook zijn geboortestad en gefascineerd door Nussbaums biografie wilde ik er het door Daniel Libeskind ontworpen Nussbaummuseum bezoeken. Een klein, maar indrukwekkend museum waarin het gebouw en de schilderijen volledig op elkaar lijken te zijn afgestemd. Een plek waar je vanzelf stil wordt – niet louter omdat het zo hoort – en sommige ruimtes de bezoeker in een bijna sacrale sfeer dompelen. Natuurlijk resoneerden tijdens mijn bezoek ook de familiegeschiedenissen die Wajsbrot en Cixous met deze stad verbinden mee in mijn ervaring. Via hun brieven associeerde ik Osnabrück voor het eerst expliciet met jodenvervolging en -diaspora – daarvoor was het voor mij enkel de plek van de Vrede van Osnabrück, die ergens lang geleden in de zeventiende eeuw tot stand kwam en een einde maakte aan een andere, veel eerdere, wederom zinloze Europese oorlog.

Veel antwoorden bieden deze gedachten en associaties niet, behalve misschien enig inzicht in de manieren waarop wie we zijn, waar we vandaan komen en wat we op een bepaald moment beleven en lezen steeds een invloed uitoefenen op ons denken, schrijven, vertalen.

Liefs,
Elies

Bronnen

Boggs, Kate. 2017. *This*

Cixous, Elias. 1973. *Die Pro*
Hanser Verlag.

Cixous, Elias. 1977. *Die gerettete Zun*

Cixous, Hélène & Cécile Wajsbrot.
Christian Bourgeois Editeur.

Cixous, Hélène & Cécile Wajsbrot. 20
von Esther von der Osten. Wien: P

Cixous, Hélène. 2022. *Station Osnabrü*
Schyns. Amsterdam: Octavo.

Crevel, Noor van. 1983-84. 'Van vrou
p. 11–41.

Schaevers, Mark. 2015. *Orgelman. Fe*
De Bezige Bij.

Vogelaar, Jacq. 1987. *Terugschrijven:*

Bronnen

Briggs, Kate. 2017. *This Little Art*. London: Fitzcarraldo Editions.

Canetti, Elias. 1973. *Die Provinz des Menschen. Aufzeichnungen 1942-1972*. München: Hanser Verlag.

Canetti, Elias. 1977. *Die gerettete Zunge*. München: Hanser Verlag.

Cixous, Hélène & Cécile Wajsbrot, 2016. *Une autobiographie allemande*. Paris: Christian Bourgeois Editeur.

Cixous, Hélène & Cécile Wajsbrot. 2023. *Eine deutsche Autobiographie*. Übersetzt von Esther von der Osten. Wien: Passagen Verlag.

Cixous, Hélène. 2022. *Station Osnabrück naar Jeruzalem*. Vertaald door Désirée Schyns. Amsterdam: Octavo.

Crevel, Noor van. 1983-84. 'Van vrouwen, tuinen en geheimen', *Lust en Gratie*, 1:1, p. 11–41.

Schaevers, Mark. 2015. *Orgelman. Felix Nussbaum: een schildersleven*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Vogelaar, Jacq. 1987. *Terugschrijven: essays*. Amsterdam: De Bezige Bij.